

az információk forrásait, a biztos információk és feltételezések között világos határ húzódik, az érvelések pedig biztos alapokon állnak. A jelölt dolgozata értő, lelkiismeretes és pontos feldolgozása történeti témájának, s munkája módszertani kiindulópontot jelenthet a hasonló kutatások folytatásához. Harmadsorban jelentős részt képviselnek a dolgozatban az új és még nem publikált információk. A dolgozat körültekintően összeállított összefoglaló-elemző fejezetéből 87 egyházközség összesen 108 orgonatorténeti-szociológiai vizsgálatának értékeltes eredményei tárulnak az olvasó elé. Időrendi és egyházmegyei bontásban mintegy 118 olyan mesterember, köztük eddig ismeretlenek munkája is körvonalazódik, akik orgonákat terveztek, építettek, javítottak vagy feljuttattak. Az igények szintjét, ismét csak időrendi bontásban, az elkészült orgonák méretei jellemzik, tükrözik tehát a megrendelők anyagi lehetőségeit és igényeit. Ebben az összefüggésben nagyon hasznos az utolsó fejezetben található orgonákat építő vagy javító mesterek listája. Három kategória szerint felosztva (új hangszer, javítás, ajánlat vagy befejezetlen munka) kiegészíti a már eddig ismert orgonaépítők jól behatárolt munkásságát, de megjelennek új, eddig ismeretlen nevek is.

A bírálók megemlítették a dolgozatban fellelt hibákat és tévedéseket is, amelyeket mindeképpen ki kell javítani egy esetleges megjelentetés előtt.

Az opponensi vélemények megegyeztek abban, hogy Sipos Dávid értekezése tartalmában, szerkezetében és módszereiben kiemelkedő alkotás, amely jelentős, új tudományos következtetéseket fogalmaz meg és támaszt alá. Adatgazdagságával, megfigyeléseinek és következtetéseinek újszerűségével megfelel a doktori értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek, és a dolgozatot nagyon jó minősítéssel elfogadták, a jelölt részére pedig a teológia doktora tudományos fokozat odaítélését javasolták.

A továbbiakban a disszertáció összefoglalásának szerkesztett szövegét közöljük.

Sipos Dávid: *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyéek orgonáinak története*

Összefoglalás és eredmények

A Pokoly József egyháztörténész kutatócsoport már több éve végzi elsősorban a hanyatlóban levő erdélyi református egyházközségek egyházmegyenkénti felmérését, levéltári anyagának feldolgozását és közreadását. Első lépésként a vizitációs jegyzőkönyveket adták ki, majd a kutatás fokozatosan terjedt ki az egyházközségi klenódiumok és textíliák felmérésére is. Ehhez kapcsolódott 2007-ben az orgonák kutatása is, s így a kutatómunka végeredményeként napvilágot látott kiadványok már az illető egyházmegye orgonáinak a felmérését, illetve történetét is tartalmazzák.

A kutatás tehát csoportosan működik, a kutatási terület pedig az erdélyi református egyházmegyéek történelmi határai szerint gyűjti egybe az oda tartozó egyházközségek történeti adatait a vizitációs jegyzőkönyvektől kezdve az orgonáig. A kutatócsoport jelenleg a történelmi dési, görgényi és széki egyházmegyéekben dolgozik, így adott volt, hogy orgonakutatásunkat e három egyházmegyében végezzük el *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyéek*

orgonáinak története címen. E három egyházmegyében összesen 201 egyházközség volt, ezek közül 87 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban.

A történelmi Dési Református Egyházmegyében 71 egyházközség volt, a Széki Református Egyházmegyében 81, és a Görgényi Református Egyházmegyében 48 egyházközség. A történelmi egyházmegyei határok tehát nem esnek egybe a mai egyházmegyei határokkal, így a vizsgált egyházközségek közül több található jelenleg más, jelen munkában nem vizsgált egyházmegyében (mint pl. Mezőméhes, Nagysármás, Nagyernye a maros-mezősegi egyházmegyében, Vajdakamarás, Magyarpalatka, Magyaraszóvát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Kolozsborsa, Kide, Csomafája, Ördögkeresztúr, Válaszút, Visa a kolozsvári egyházmegyében) vagy éppen más egyházkerületben (pl. Koltó-Katalin, Magyarlapos, Domokos, Sárosmagyarberkesz a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben). A határmódosítások szempontjából éppen ez utóbbi öt egyházközség található érdekes helyzetben, ugyanis nem tekinthetők a történelmi dési egyházmegye részének. A közigazgatásilag Erdélyhez, de egyházilag a tiszántúli egyházkerülethez és azon belül a nagybányai egyházmegyéhez tartozó öt egyházközséget még más négygel együtt csak 1821-ben csatolták a dési egyházmegyéhez, és egészen a 20. század közepéig ott is maradtak. Mivel ez öt egyházközség orgonatorténete éppen a dési egyházmegyei időszakra esik, orgonatorténeti szempontból a dési egyházmegyéhez tartozónak tekintjük őket.

Kutatástörténet

Amint a jelen orgonarepertóriumból is kiderül, a vizsgált területen a legtöbb orgonát a 19. század második felében építették. Az ekkor épült hangszerek legnagyobb része az első orgona volt a templomban, de a gyülekezetek kisebb hányadában ebben az időszakban a második vagy harmadik orgona épült már. A századokhoz viszonyított „késés” jelzi azt, hogy a hangszerek még nem álltak olyan nagy becsben a gyülekezetekben, illetve az orgonákat újabbra cserélő gyülekezetek régi orgonákat nem tekintették műemléknek, kizárólag csak a használhatóság, javítás és új építése közötti ár-érték arány határozta meg, hogy megőriznek vagy továbbadnak egy-egy régi hangszert, netalán alkatrészként értékesítik. Ilyenformán nem beszélhetünk arról, hogy a gyülekezeteket vagy általában az egyházi vezetést műemlékvédelmi szempontok vezették volna az orgonák beszerzésénél vagy a régiek lecserélésénél. Igaz, ez a századokról sem mondható el, akik soha nem haboztak régi hangszereiket a reformátusoknak továbbadni, ha új építésére adódott lehetőség. Így szisztematikus orgonakutatásról a 19. században nem volt szó, még az egyházközségek történetének rendszeres és mindent átfogó feldolgozása is csak a század második felében indult el. Ezekben a munkákban már az új hangszerek építése, régiek eladása néha még a javítás is mint az egyházközség történetének része megjelent már írásban is. Az orgonák építése – mint a gyülekezetek, egyházközségek történetéhez tartozó adat – először az Erdélyi Református Egyházkerület Névkönyvében jelent meg.

A névkönyv 1863-tól közli az egyes egyházmegyék egyházközségeinek történetét, de az első kötetekben még orgonákról nem volt szó. 1867-től az egyházközségek történetének végén a klenódiумok, úrasztali terítők és harangok mellett már az orgonát is megemlítik, sokszor annak építési dátumával illetve származási helyével is. Ezek az adatok többnyire a lelkipásztoroktól származnak, akik legtöbbször az egyházközségi levéltár anyagából állították össze a gyülekezet történetét. A névkönyv adatait így is néha fenntartásokkal kell kezelni, a kutatás során többször bizonyultak a névkönyvi bejegyzések hamisnak, bár a téves adat forrását is meg lehetett találni az egyházközségi levéltárban, azaz a tévedés nem az adatközlő hibája volt, hiszen a használt levéltári forrásban is már tévesen szerepelt egy-egy adat. A következő gyülekezeti, egyházközségi felmérést már az első világháború után Debreczeni László végezte el. Az 1926–1936 között zajló egyházi épületeket és ingóságokat felmérő körútja során viszont nem készített az orgonákról feljegyzéseket.

Az 1950-es évektől kezdődően a gyülekezetek igyekeztek minden orgonát megőrizni, és az elromlottakat úgy-ahogy megjavítani, mert nem volt lehetőség újakat építeni. Ezekről az évektől kezdődően kezdtek felértékelődni eszmei szempontból is az orgonák, de tudományos felmérés Erdélyben még nem történt. Magyarországon Szigeti Kilián gyűjtése és magas színvonalú kiadványai tették fel már elsőre a magas mércét az akkor induló orgonakutatásnak.

Erdélyben Szigeti Kilián kutatásával nagyjából egy időben indult meg az orgonakutatás jóval kedvezőtlenebb körülmények között, mint Magyarországon. Dávid István az első, aki az 1970-es években törte meg a jeget, és kezdte el az erdélyi műemlék orgonák történetének felekezettől független összegyűjtését. Az 1989-es fordulat után egyre többen foglalkoztak orgonakutatással, amelyek a részletkutatások kategóriájába tartoznak, egy-egy vidék, időszak vagy felekezet orgonáit, orgonaépítészét veszik górcső alá, néhány esetben egy-egy termékeny orgonaépítő munkásságát dolgozzák fel. Gondolunk itt a teljesség igénye nélkül a következőkre: Hermann Binder *Orgeln in Siebenbürgen*, Franz Metz *Te Deum Laudamus – Contribuție la istoria muzicii bisericești din Banat* (Adalékok a bán-sági egyházzene történetéhez), Molnár Tünde *Orga în Transilvania – constructori de orgi și instrumente noi create în secolul al XX-lea* (Erdélyi orgona – orgonaépítők és új építésű orgonák a 20. században), Erich Türk *Die Orgellandschaft dreier nordsiebenbürgischer Landkerise: Cluj, Sălaj und Bistrița-Năsăud. Három észak-erdélyi megye orgonátája: Kolozs, Szilágy és Beszterce-Nászód megye* című munkák.

Újabb forrásnak számít a Temesvári Nyugati Egyetem (Universitatea de Vest Timișoara) online orgona-adatbázisa¹ és a romániai szász evangélikusok online orgona-adatbázisa.²

¹ *Repertoriul orgilor din România*. Ld. <http://www.monografia-orgilor.mt.ro> (2016. nov. 3.).

² *Orgeldatei der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*. Ld. <http://orgeldatei.evangel.ro/organ/list> (2016. nov. 3.).

A kutatás oka és célja

A viszonylag fiatal erdélyi orgonakutatás eredményei igen változatosak. Dávid István 1996-ban megjelent, nem mindig ideális körülmények között végzett kutatásainak végeredménye eddig a legteljesebb erdélyi orgonarepertórium, más kutatók a részletek feltárásával foglalkoztak változó sikerrel és eredménnyel. A végső célja minden kutatónak az, hogy a teljes erdélyi orgonaépítészet minden egyes hangszeréről mindent megtudjunk, e célt pedig alapos részletkutatások során lehet elérni. A vizsgált területeket lehet földrajzilag, felekezetiileg, időben szűkíteni, vagy csak egy orgonaépítő munkásságát feltárni. A felsorolt megjelent munkák nagy részének egyik legszembetűnőbb hiányossága a levéltári források részleges vagy szinte teljes mellőzése. A már megjelent falu- és városmonográfiákra, mások által megírt egyházközségi történetekre bőven hivatkoznak, viszont a másodlagos források mindig magukban hordozzák a hiba lehetőségét. A 19. században megjelent erdélyi református névkönyvekben is – bár a forrásokhoz időben jóval közelebb álltak, és több helyen még teljesebb levéltárakban kutattak az összeállítók – számos téves adatot találunk az orgonákkal kapcsolatosan. Az orgonaépítők és orgonisták érthető módon a hangszer szerkezetére, felépítésére, restaurálási módozataira koncentráltak, és nem a levéltári kutatásokra. Időnként a megjelenési forma szab határokat a kutatásnak, ezért nem került be levéltári anyag a kiadványokba. A levéltári források kutatásának elsődleges fontossággal kellene bírnia egy-egy orgona történetének vagy orgonaépítő (család) életének, munkásságának feltárásakor. A levéltárban található dokumentumok világíthatnak rá az orgonák származási helyére, vásárlásának körülményeire, javításaira még akkor is, ha már maguk az orgonák nem maradtak fenn.

És itt a megjelent művek másik hiányosságára is rá kell világítanunk. Szinte egyik sem tárgyalja behatóan az elpusztult orgonák történetét. Eppen jelen kutatásunk végeredménye az a megdöbbentő szám, amely szerint a vizsgált orgonák 25%-a mára megsemmisült, a levéltári forrásokon kívül nincsen más adatunk róluk. Bizonyára más vidékeken sem túlzottan jobb e százalék, így kijelenthetjük, hogy az erdélyi orgonaépítészet jelentős részéről kevés vagy alig esett szó eddig. Az erdélyi középkori orgonák vizsgálatánál levéltári forrásokra alapoztak a kutatók, de ahogy időben közeledünk a jelenkorhoz, egyre kevesebb a levéltári adatok használata, így az elpusztult orgonákról sem tudunk meg sokat.

A fentiekből kitűnik, hogy bár az erdélyi orgonakutatás jó úton halad, a megjelent művek nem tudják az erdélyi orgonaépítészet minden aspektusát részletezni. E kutatási fehér folt feltárására vállalkozik jelen dolgozat. A dolgozatban hangsúlyos szerepet kapnak a levéltári források, és itt a hangszerészeti szempontok szorulnak némiképp háttérbe. Természetesen az elpusztult orgonák levéltárból kiszemelgethető adataiból magunk is részletes, hangszerészeti szempontok szerinti leírást szeretnénk összeállítani, viszont a már – adott esetben – többször leírt orgonák eddig feltáratlan történeti hátterét is szeretnénk

megvizsgálni. Éppen azt, amelyet más kutatók különböző okok miatt nem tártak/tárhattak fel: ki és mikor építette a hangszert, ki az esetleges adományozó, hogyan ment végbe az építés, a gyűjtés, milyen kiemelkedő áldozatot hozott a gyülekezet a hangszer megépítéséért, milyen konfliktusai voltak az orgonaépítőknek a megbízóikkal, milyen szempontok döntöttek az egyes orgonaépítési tervek közötti választáskor, mikor és kik javították a hangszert, milyen javításokat végeztek el. A cél a vizsgált területen az orgonákkal kapcsolatosan minden levéltári forrást feltárni, a már megjelent adatokkal összevetni, majd az összegzést közzétenni. E munka során a már elpusztult orgonák történetét is igyekszünk minél teljesebben feltárni, hiszen ezek is fontos részei az erdélyi orgonaépítészet színes palettájának.

Meggyőződésünk, hogy a feltárt, először előbukkanó levéltári források fontos részleteket világítanak meg az orgonák történetében, nem egyszer tisztázva építési évüket, alkotóik kilétét, a javítások során elvégzett módosításokat, amelyek nemcsak az orgonakutatóknak, hanem az orgonaépítőknek is hasznosak lesznek a restaurálások során. Szigeti Kiliánnal egyetértünk, hogy az erdélyi orgonaépítészet egészének alapos feltárását részletkutatások során lehet elérni, a témát kisebb területre, felekezetre vagy időszakra szűkítve lehet mindent átfogó munkát készíteni. A nagy cél a teljes erdélyi orgonaépítészet összefoglalása, feltárása, a levéltári források teljes feldolgozása, amelyből nagyon sok, máig ismeretlen építőjű vagy származási helyű orgona történetére is fény derülhet. A személyes hosszú távú cél az Erdélyi Református Egyházkerületben elpusztult, elkallódott, illetve a jelenleg is meglévő minden orgona történetének leírása. Ezek alapján árnyalt képet kapunk az erdélyi (református) orgonaépítészetről, a falvak és városok egyházzenei életéről, igényeiről.

A dolgozat témája kevert műfajú: egyházzene, organológia és egyháztörténet keveredik benne, de mivel orgonatörténetekről – s így egyházközségi történetekről van szó, hangsúlyosabb az egyháztörténeti jelleg.

A kutatás módszere és források

Az első lépés a nagy mennyiségű egyházközségekből kiválasztani azokat, amelyekben volt/van orgona. Az alaplúnak számító, Dávid István által összeállított orgonarepertórium átvizsgálásával lehet már pontosabb képet kapni erről, és szűkíteni a kört. A következő lépés az EREL-ben található, az Erdélyi Református Egyházkerületben levő egyházközségek 1948-ban elkészített leltárjai, amelyek minden esetben az orgonákról is említést tettek (ha volt abban az évben az egyházközségben), és a kitöltő lelkész becslése szerint az állapotát százalékban is lejegyezték (20, 40, 50, 80%-ban jó vagy rossz). E két forrás alapján nagyjából behatárolhatóak az orgonákkal rendelkező egyházközségek, de még mindig lehetett számolni a hibalehetőségekkel, ugyanis a már 1948 előtt elvesztett orgonák sem Dávid István repertóriumában, sem az 1948-as leltárban nem voltak benne. Az egyházkerületi névkönyvekben ezekről az orgonákról is

tudomást szerezhettünk, bár a névkönyv eléggé rapszodikusán közölte vagy éppen nem közölte az orgonákkal kapcsolatos adatokat.

Az alapadatok összeírása után az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtő-levéltárában található dési és széki egyházmegyék vizitációs jegyzőkönyveit néztük át a kezdetektől 1932-ig, illetve 1942-ig, és a Görgényi Református Egyházmegye levéltárát Szászrégenben kutattuk. Az egyházmegyei források jelentős adatmennyiséggel szolgáltak, sok orgona története kezdett már a kutatásnak e kezdeti fázisában kikristályosodni. Orgonaépítők, vásárlások, eladások, javítások jelentek meg tételesen az évenkénti vizitáció jegyzőkönyveiben feljegyzett számadásokból. A 18. századot nézve többnyire a vizitációs jegyzőkönyvek anyagára kell hagyatkoznunk, mert ebből az időszakból ritka esetben maradtak fenn egyházközségi iratok, akár az egyházmegyei levéltárban, akár az egyházközségi levéltárakban. Egyedül a dési egyházközségben találhatóak szépen rendezett és sok adattal rendelkező egyházközségi iratok a 16–18. századból. Ritkább esetben 18. századi orgonaépítési iratok is előkerülnek, mint például a marosfelfalui orgona építésére adományozott pénzüsszegekről szóló levél 1792-ből, amelyből nemcsak az építés éve, hanem egyéb információ is kiderült.

A 19. századból már több anyag maradt fenn, a vizitációs jegyzőkönyvek adatai mellett az egyházmegyei levéltárban található egyházközségi iratcsomók is bővebbek, így azokból is több információt lehet nyerni. Ezek a dokumentumok legtöbbször közigazgatási vagy vagyoni ügyekről szólnak, és csak akkor került ezek közé orgonáról szóló információ, ha elszámolási vagy egyéb anyagi természetű gondjaik akadtak az orgonaépítővel. Orgonaépítőkkel kötött szerződések, levelezések, leírások csak ritkán kerülnek elő.

A helyszíni kutatások fő célja az egyházközségi levéltárak vizsgálata, amelyekben a 19. századból több dokumentum maradt fenn, így sok orgona története tisztázódott az egyházközségi kutatás során. Szerencsére mindhárom egyházmegyében (is) a 19. században építették vagy vásárolták a legtöbb orgonát, ezért minimális azon helyek száma, ahol nem derült fény egy-egy orgonaépítő kilétére vagy az orgona beszerzésének körülményeire. A presbitériumi jegyzőkönyvek, egyházközségi történetek, számadások, aranykönyvek és a gazdasági ügyeket taglaló szálas iratok gazdag forrásai lehetnek az orgonakutatásnak. Egyes esetekben az egyházközségi levéltár egy része vagy teljes egésze az állami levéltárakban található. Sok esetben ez a jobbik eset, mert azok a levéltárak, amelyek az első vagy a második világháborúban nem semmisültek meg, sokszor a nemtörődomség áldozatai lettek.

Ahol pedig van levéltári anyag, ott sokszor a források szűkszávasága nehezíti a kutatást. A 18. századi források legtöbbször csak az orgonaépítés vagy javítás anyagi vonzatáról közölnek adatokat, és csak akkor jegyezték fel többet az orgonával kapcsolatosan, hogyha az építés, javítás vagy karbantartás során valamilyen nézeteltérés (anyagi vagy egyéb) támadt az orgonaépítő és a gyülekezet között. A legtöbbször még a nevét sem jegyezték fel az orgonaépítőnek, csupán csak az összeget, amelyet kifizettek neki. A 19. század eleji források kez-

detben hasonlóan szűkszavúak, azonban már többször megjelenik az orgona-építő neve, sőt ritka esetekben az orgonaépítő árajánlata is, azonban akkor sem törekedtek az eklézsiák alapos leírásra az orgonaépítéssel kapcsolatosan, különösképpen akkor, amikor másodkézből vettek orgonákat.

Külön kategória az orgonaépítők által megvásárolt régi orgonák, amelyeket megjavítva, illetve felújítva adtak tovább más egyházközségeknek. Kutatási területünkön Kolonics Istváné ebben az elsőség, aki gyakran vásárolta fel egy-egy egyházközségtől a régi orgonát, majd felújítva eladta egy szegényebb gyülekezetnek. De más orgonaépítő is gyakorolta ezt, így több régi, 18. századi orgona – erőteljesen átalakítva bár, de – fennmaradt.

Ehhez kapcsolódik a másik kérdés, hogy mi történt a gyülekezetek régi orgonájával, amikor az orgonaépítő nem vásárolta meg azt. Ezek a nagy részének nyoma veszett, több esetben viszont az derült ki, hogy darabjaira szétbontva – mint fa- és fémanyagot – értékesítették.

Összefoglalva az orgonatörténet kutatásához fontos forrásokat jelentenek az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi levéltárak, amelyek sok esetben pontosítják a szakirodalom eddigi eredményeit. Ezért kutatásunk során igyekeztünk mindig csak az elsődleges forrásokra támaszkodni, és csak a legszükségesebb esetekben a másodlagos forrásokra.

Az adatok összesítése és egybevetése során több kérdésre is fény derült. Több esetben az egyházmegyei levéltár volt az egyetlen forrás az egyes orgonák történetének megírásakor, ugyanis az egyházközségi levéltár szinte vagy teljesen megsemmisült. Az összesítés jelentősen megkönnyítette a helyszíni kutatásokat, amelyeket 87 egyházközségben 2013–2015 között végeztünk el. A már összesített anyag segítségével célzott kutatásokat végeztünk el az egyházközségekben. Az orgona megvizsgálása során hangszerészeti szempontból jegyeztük le az orgonák leírását (szerkezet, építő, építési év, esetleg opuszszám, diszpozíció, egyéb érdekességek), és sok esetben az orgonaszekrény belső vizsgálata eddig ismeretlen javításokra derített fényt, valamint több esetben az építő neve és az építés éve is tisztázódott. Az egyházközségi levéltárakban pedig a levéltári lajstromkönyvet, a presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyveket, leltárokat, számadásokat és a vagyoni ügyiratcsomót néztük át. Az orgonákról fényképet készítettünk.

Az adatok összesítése és összevetése, végül az orgonatörténetek megírása volt az utolsó lépés, amelynek során sok új adatot sikerült az orgonákkal, illetve orgonaépítőikkel kapcsolatosan feldolgozni.

A dolgozat szerkezete

A bevezetés után érintjük az erdélyi középkori orgonaépítészet történetét, majd rávilágítunk a reformációkor kialakulófélben levő felekezetek orgonaépítéssel kapcsolatos felfogására és hangszerépítői aktivitására. Összefoglaljuk a református egyházban felmerült nézetkülönbségeket az orgona használatával kapcsolatban.

A következő három rész jelenti a dolgozat gerincét, az orgonarepertóriumot. A dési, széki és görgényi egyházmegyék orgonáinak történetét külön három fejezetben ismertetjük, amelyet egy-egy rövid egyházmegye-történettel vezetünk be. A fejezetek további részében az egyházközségek abécésorrendjében közöljük az orgonák szerkezetét, annak sajátosságait, építőjét, építésének évét, történetét. Mivel elsősorban egyháztörténeti munkáról van szó, kisebb részleteiben pedig gyülekezettörténetről, így azon orgonák történetét, amelyek a vizsgált három egyházmegye területén „vándoroltak,” több részletben tárgyaljuk. Első részben annál az egyházközségnél írjuk le az ott töltött időszakot ahová építették, majd az eladás utáni eseményeket a vásárló egyházközségnél. Az orgona hangszerészeti bemutatását pedig a hangszer jelenlegi helyénél írjuk le. Az orgonák leírásánál a főbb szerkezeti jellegzetességeket soroljuk fel először, majd az építőmester nevét, az építés évszámát és az esetleg előforduló opuszszámot közöljük. Az orgonaszekrény leírásánál a zárójelben az orgonahomlokzat símezőiben levő sípok számát jelöljük, majd a szekrény stílusát is jegyezzük. A hangszerek diszpozíciójánál minden elérhető információt közlünk, hiányosságok a regiszterek elnevezésénél lesznek, amelyek abból adódtak, hogy néhány orgonánál lekopott a regiszterelnevezés, és az orgonát nem lehetett megszólaltatni, hogy megállapíthassuk a regisztereket.

Az utolsó rész a következtetéseinket, megfigyeléseinket, statisztikákat és a felmerült, a jövőben megoldandó kérdéseket tartalmazza, felvetve a további érdélyi református orgonakutatás lehetséges útjait.

A Dési Református Egyházmegye orgonáinak története

Ebben az egyházmegyében 21 egyházközségben volt vagy van orgona a református templomban: Alsótők, Bádok, Csomafája, Dés, Désakna, Domokos, Hagymáslapos, Hídalmás, Kendilóna, Kérő, Kide, Kolozsborsa, Koltó, Katalin, Kozárvár, Magyarlapos, Ördögkeresztúr, Páncélcseh, Radákszinye, Sárosmagyarberkesz, Válaszút.

A Széki Református Egyházmegye orgonáinak története

A széki egyházmegyében 34 egyházközségben volt vagy van orgona: Almás-málom, Apanagyfalu, Árpástó, Baca, Bálványosváralja, Bethlen, Bonchida, Búza, Feketelak, Felőr, Kékes, Magyarberéte, Magyarborzás, Magyardécse, Magyar-nemegye, Magyarpalatka, Magyarszovát, Melegföldvár, Mezőkeszű, Mezőmés-hez, Nagysármás, Noszoly, Ördögősfüzes, Pusztakamarás, Retteg, Somkerék, Szamosújvár, Szásznyíres, Szentmáté, Szék, Szépkényerűszentmárton, Tacs, Vajdakamarás, Visa.

A Görgényi Református Egyházmegye orgonáinak története

Ebben az egyházmegyében 31 egyházközségben volt vagy van orgona a templomban: Alsóbölkény, Beresztelke, Dedrádszéplak, Disznajó, Erdőcsinád,

Gernyeszeg, Görgényszentimre, Holtmaros, Jód, Kisfülpös, Körtvélyfája, Magyarfülpös, Magyaró, Magyarpéterlaka, Magyarrégen, Marosfelfalu, Marosjára, Marossárpatak, Marosvécs, Mezőköbölkút, Nagyercse, Nagyölyves, Pókakeresztúr, Radnótfája, Sáromberke, Szászlúdvég, Szászrégen, Tancs, Teke, Toldalag, Vajdaszentivány.

Az egyes orgonatörténetek az értekezésben olvashatóak, a továbbiakban a kutatás eredményeit és következtetéseit közöljük.

*A három egyházmegye orgonáinak helye az erdélyi orgonapalettán
Eredmények, következtetések*

Bár e három egyházmegye egy kutatási terület, a vizsgált vidékek mégis különböznek egymástól. A dési egyházmegye orgonákban szegényes, összesen 21 helységben volt/van orgona. A széki egyházmegyében volt a legtöbb orgona, ott 34 templom rendelkezett hangszerrel. A görgényi egyházmegye a maga 32 orgonás egyházközségével nem sokkal marad le a székitől, ahol 34 olyan egyházközség van, ahol volt vagy van orgona. Ezekhez hozzá kell számolni azokat az egyházközségeket, ahol nemcsak egy, hanem több orgona is volt. Ezeket is beleszámítva, összesen 108 orgona története tisztázódott (többé-kevésbé) összesen 87 egyházközségben. Az alábbi statisztikában ezek is benne vannak.³

Kutatott orgonák száma összesen 108.

Dési		Széki		Görgényi	
26	24,04%	42	38,89%	40	37,04%

	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Megvan	81	75%	18	69,23%	31	73,81%	32	80%
Elpusztult	27	25%	8	30,77%	11	26,19%	8	20%

E különbségek történelmi, földrajzi és társadalmi okokra vezethetők vissza. Az egykori nagy kiterjedésű és számos egyházközséget számláló dési egyházmegye jelentős része már a 18. század végén szórvány volt, több egyházközség már a 19. század folyamán kihalt, és a filiák száma meghaladta a materekét. Ezért nem csoda, ha a dési egyházmegyében mintegy 26 orgonát számlálhatunk össze, annak is szinte 31%-a már elpusztult. Azon egyházközségek pedig, ahol két orgona volt a templomban – bár jelen kutatás tárgyai voltak – nem is igazán tartoznak a dési egyházmegyéhez: Koltó, Hagymáslápos, Sárosmagyarberkesz, Magyarlápos. Ezeken kívül csupán három egyházközségben volt két orgona: Désen, Désaknán és Válaszúton.

A széki egyházmegye kiterjedésében is valamivel nagyobb volt, mint a dési, és a szórványosodás is később kezdődött el. Ezenkívül több olyan egyházközség van a területén, amelyek (talán a félreeső elhelyezkedésük miatt is) mind a

³ A statisztikai szempontok Erich Türktől származnak. Köszönet értük.

mai napig magyar többségűnek maradtak meg viszonylag nagy létszámmal. Ezek közül Bálványosvárálja viszi a prímet, ahol összesen négy orgonát építettek, a legutóbbit 1993-ban. Magyardécse is ehhez a kategóriához tartozik, ahol két orgona volt, és az 1920-as impériumváltás után nem sokkal építettek új orgonát. Érdekes eset Árpástó, ahol a nem éppen az orgonaépítéseknek kedvező időszakban, 1952-ben cserélték le régi hangszerüket. Ezekon kívül még hat egyházközségben volt két orgona: Bethlen, Felőr, Kékes, Szászníres, Pusztakamarás, Retteg, Szentmáté.

A görgényi egyházmegye érdekes módon elmarad két orgonával a széki egyházmegye mellett, viszont övé az első a fennmaradt orgonák szempontjából: a 40 orgonából mindössze 8 nincsen már meg. A többorgonás gyülekezeteket nézve is élen jár: tíz egyházközség cserélte le régi orgonáját újabbra. Igaz, ebből kettő kényszerűségből. A holtmarosi régi orgona az 1868-as tűzvészben annyira megrongálódott, hogy újat kellett készíttetni, a marossárpataki régi orgona pedig az 1944-ben a templomot ért aknalövedék robbanása miatt semmisült meg. A görgényi egyházmegyében találjuk viszont a legtöbb 18. századi orgonát.

<i>Építési év szerint</i>								
	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
<1700	2	1,85%			1	2,38%	1	2,5%
1701–1800	17	15,74%	3	11,54%	5	11,91%	9	22,5%
1801–1850	22	20,37%	6	23,08%	8	19,05%	8	20%
1850–1918	53	49,07%	14	53,85%	18	42,85%	21	52,5%
1919–1945	5	4,63%	2	7,69%	3	7,14%		
1946–1989	1	0,93%			1	2,38%		
1990<	1	0,93%			1	2,38%		
ismeretlen	7	6,48%	1	3,84%	5	11,91%	1	2,5%

Bár a táblázat az orgonák „életkorát” veszi figyelembe, a vásárlási éveket tekintve a görgényi egyházmegyében összesen 8 egyházközségbe került 1800-ig orgona, szemben a széki egyházmegye 2 vagy a dési egyházmegye 3 darab 18. századi orgonájával. Ez nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a Szászrégen környéki települések közel voltak a szász vidékekhez, valamint a Maros mentét inkább megkímélték a történelmi változások, semmint a dési és a széki egyházmegyét, ahol a II. Rákóczi György ellen indított török büntető hadjárat tönkretette a vidéket. Nem véletlen, hogy az első legkorábbi református, 1753-ban vásárolt sepsiszentgyörgyi orgona után négy-öt évvel éppen Marosvécsen épült fel az egyházmegye és a vizsgált vidék első orgonája. Ez a hangszer még a bögözi zsinat előtti időben épült, így elég nagy merészségnek számított ez az újítás, és a vizitáció szigorúan meg is rótt a gyülekezetet, igaz, csak az orgonaépítés után három évvel, a bögözi zsinat után. A görgényi egyházmegyében ezek után, ha nem is gombamódra, de egyre több helyen építettek vagy vásároltak orgonát: Nagyölyvesen 1770 körül, Nagycsén 1774 körül, Magyarár-

genben 1784-ben, Magyarón 1786-ban, Disznajón 1792 előtt, Marosfelfaluban és Pókakeresztúron 1792-ben. A dési egyházmegyében Radákszinyén 1750–1783 között, Désen 1774-ben, Kendilónán talán 1761-ben. A székiiben pedig Bonchidán 1796 előtt, Árpástón 1800 előtt valamikor. Érdekes módon a széki egyházmegye északnyugati, Besztercéhez viszonylag közel eső vidékein a szász hatás nem volt akkora, mint a görgényiben. Egyedül Somkeréknek van feltételezhetően szász templomból származó orgonája, de azt 1829-ben vásárolták. Désen ugyancsak a nagyobb magyar központok vásároltak maguknak orgonát, illetve egy esetben a patrónus lehetett a feltételezett vásárló: szinte természetes, hogy Déznek már 1774-ben volt orgonája, Radákszinye pedig valószínűleg nem önerőből, hanem patrónusi segédlettel szerezhetette be hangszerét. Sárosmagyarberkeszen nem patrónus, hanem jól szituált egyháztag volt az adományozó.

A 19. század fellendülést hozott mindhárom egyházmegyében. A táblázatból kitűnik, hogy 1800–1918 között a három egyházmegye szinte egyformán teljesít. Az 1800–1850 közötti időszakban egyértelmű a fellendülés, de az igazi orgonaépítési hullám csak 1850 után éri el a három egyházmegyét. Ez valószínűleg Erdély más területein, felekezettől függetlenül is így történt. Ez pedig ismételtelen a történelmi változásokkal köthető össze: a '48-as szabadságharc után egészen 1914-ig nem történt háborús esemény Erdély területén, a gyülekezetek majd mindegyike felfelé ívelő pályára lépett, így egyértelmű, hogy akkor egyre több egyházközség engedte meg magának azt a „luxust,” hogy orgonát építsen. Bár az időszak 1918-cal zárul be, az addig felfelé haladó mutatók már a háború kitörésétől lefelé hajlottak: Magyardecében 1914-ben készültek új orgonát építeni, de az a háború miatt elmaradt. A szentmátéi régi orgonáról egyetlen tudósításunk az 1912. május 12-ei vihar okozta károkról szóló beszámoló, amelyben az orgonát is megemlítik mint azon templomi berendezések egyikét, amely megsérült. Ezek után valószínűleg már nem volt lehetőség a megjavítására. A kisfülpösi egyházközség 1901-től gyűjtött orgonára, azonban a háború miatt csak 1921-ben sikerült régi tervük. A pénzből viszont csak a marosfelfalusi régi orgona megvásárlására futotta.

Az első világháború után még van néhány példa orgonavásárlásra és -építésre mindhárom egyházmegyében, de ezek össz-száma is 10 alatt van. A második világháború után 1989-ig pedig összesen egy orgonaépítésről (Árpástó) és két orgonavásárlásról van tudomásunk (Marossárpatak, Szentmáté), a dési egyházmegyében pedig szó sem volt orgonavásárlásról vagy -építésről, hanem egy esetben eladták az orgonát (Páncélcseh → Szentmáté). A '89-es fordulat sem hozott eddig nagy változásokat, egyedül Bálványosváralján építettek új hangszer 1993-ban.

Az ismeretlen építési idejű orgonák nagy része az 1850 előtti számokat javítaná, ugyanis a róluk szóló kevés tudósítás arra utal, hogy azokat 1850 előtt szereztek be valamikor. Tárgyi emlék híján viszont a körülbelüli építési idejüket sem tudjuk behatározni.

Milyen orgonák épültek a három egyházmegyében?

Az eddig épített orgonák összesített jellemzőit mutatja be az alábbi két táblázat:

<i>Nagyság szerint</i>								
	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
1M	70	64,81%	14	53,84%	28	66,66%	28	70%
1M+P	20	18,52%	7	26,92%	7	16,67%	6	15%
2M+P	1	0,93%	1	3,85%				
Ismeretlen	17	15,74%	4	15,39%	7	16,67%	6	15%

<i>Regiszterek száma szerint</i>								
	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
3-8	86	79,63%	20	76,92%	34	80,95%	32	80%
9-19	4	3,70%	3	11,54%			1	2,5%
Ismeretlen	18	16,67%	3	11,54%	8	19,05%	7	17,5%

Ezekből látszik, hogy koncertre alkalmas, legalább kétmanuális és pedálos orgona csak egy helyen, Désen épült, az esetek többségében egymanuális, pedál nélküli, maximum 8 regiszteres pozitív orgonákat építettek még a 19. század második felében is. Ennek oka lehetett a pénzihiány, illetve a régi református berögződés, miszerint az orgona csak énekkíséretre való, és nem koncertezésre. A vizsgált vidék szociológiai összetételével is összefüggésben van ez az eredmény, ugyanis a vizsgált területen csak két város található (Dés, Szászrégen/Magyarrégen), és csak egy polgárosodott városias település (Bethlen). Így Désen szinte egyértelmű, hogy 1905-ben koncertorgona épült a gótikus templomba, Szászrégen és Magyarrégen magyar református közössége városi volt ugyan, de a nagyobb szász szomszédság árnyékában élt. A három egyházmegye orgonáinak többsége kisebb-nagyobb falvak templomában található, ahol egyértelműen a földműves gyülekezeti tagok felől nem volt igény nagyobb orgonák építésére. Sok esetben a kis orgona megépítése is csodaszámba ment. Érdekes módon a dési egyházmegyében magasabb az egymanuális és pedálos orgonák száma, amely szám szerint ugyanannyi, mint a széki egyházmegyében, és csak eggyel marad el a görgényitől, arányaiban viszont jóval felülmúlja a másik két egyházmegyét. Ha a regiszterek számát vesszük viszonyítási alapul, akkor újfent a kevés orgonával rendelkező dési egyházmegye az első a maga három darab 9 vagy azzal egyenlő regiszterszámú orgonájával. Ezekon kívül csak a görgényi egyházmegyében van egy, a székiben viszont egy sem.

Az ismeretlen nagyságú orgonák száma nagyjából ugyanakkora mindhárom egyházmegyében, nagyobb eltérés a regiszterszám szerinti elosztásban jelentkezik, ez a levéltári anyagok különbözőségének tudható be: míg sok, már elpusztult orgona regiszterszámát lehetett a dési egyházmegyében rekonstruálni, ezt a széki és a görgényi egyházmegyében már kevésbé lehetett.

Kik építettek orgonákat a vizsgált egyházmegyékben?

A három egyházmegyében dolgozó orgonaépítők névsora eléggé változatos. Találunk közöttük országos vagy éppen nemzetközi hírű orgonaépítőket (Angster József, Kolonics István, Kerékgyártó István, Wegenstein Lipót és fia, Ország Sándor, Rieger Ottó), helyi mestereket, akiknek munkássága egy-egy vidékre szűkíthető (Johann Graef, Magyar Árpád), illetve olyan, eddig ismeretlen nevekkel is találkozunk, akik feltehetően néhány javítás erejéig léptek kapcsolatba az orgonaépítéssel (Kósa Béla, Makai Mózes).

<i>Eredet (építők)</i>								
	Összesen		Dési		Széki		Görgényi	
Helyi mester	22	20,37%	7	26,92%	13	30,95%	2	5%
Dél-Erdély	19	17,59%	2	7,69%	5	11,91%	12	30%
Erdélyen kívül	16	14,81%	7	26,92%	6	14,29%	3	7,5%
Bánság és Partium	6	5,56%	2	7,69%	3	7,14%	1	2,5%
Székelyföld	23	21,30%	3	11,54%	4	9,52%	16	40%
Ismeretlen	22	20,37%	5	19,23%	11	26,19%	6	15%

<i>Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében</i>			
Név	Építés	Javítás/átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
... András		Magyarfülpös	
Albert József		Kérő, Retteg, Szépkényerűszentmárton, Tacs, Beresztelke, Gernyeszeg, Kisfülpös, Radnótfája, Teke, Vajdaszentivány, Szék	
Angster József	Dés, Pusztakamarás		
Bakos Károly	Felőr, Retteg		Magyardécse
Bartha György		Kisfülpös, Körtvélyfája, Pókakeresztúr, Radnótfája	
Bartha J.		Magyarfülpös	
Bartis Szabolcs		Kisfülpös	
Benyő György		Dés	
Berki József		Bálványosvárálja	
Binder, Hermann		Mezőköbölkút	
Binder, Johann	Körtvélyfája		
Binder, Samuel	Erdőcsinád, Gernyeszeg		

<i>Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében</i>			
Név	Építés	Javítás /átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Blahunka Lajos	Búza (?), Magyarpalatka (?), Visa	Magyarnemegye	Szásznyíres
Blahunka Sámuel		Magyarláros	Désakna
Boda József	Magyarberéte		
Boltres, Thomas	Bethlen		
Crişan Gheorghe		Szépkenyerűszentmárton	
Cseterky Sándor		Hagymásláros	
Csintalan Gyula	Kérő, Ördögkeresztúr, Páncélcseh, Magyarsovát	Válaszút, Bonchida, Magyarpalatka	
Csoma István		Páncélcseh, Szentmáté	Vajdakamarás
Dallos Alajos		Marosfalu	Gernyeszeg
Dobai ...	Ördögösfüzes		
Domoks Cs. Domokos		Bálványosváralja, Ördögösfüzes (Zoltán nevű fiával), Szépkenyerűszentmárton, Vajdakamarás	
Éder Antal Gyula	Koltó		
Einschenk, Carl		Radnótfája	
Einschenk, Otto és Reinhold		Marossárpatak	
Eitel, Andreas	Tanács		Dés
Enyedi Ferenc		Hagymásláros	
Enyedi György		Bonchida	
Fischer Gyula és fiai			Gernyeszeg
Gellért Pál		Feketelak	
Goof, Johann	Alsóbölkény		
Graef, Johann	Kozárvár, Bálványosváralja, Magyardécse, Szék (?), Szépkenyerűszentmárton		
Hahn, Johannes (id.)	Bonchida (?), Marosvécs		
Hahn, Johannes (ifj.)	Magyarrégen (?)		
Hörbiger, Wilhelm	Bethlen	Apanagyfalu	
Hunyadi ...		Bethlen	
Kádár Márton	Görgényszentimre		

<i>Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében</i>			
Név	Építés	Javítás /átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Kerekesz Nicu		Sárosmagyarberkesz	
Kerékyártó István	Alsótők, Désakna, Hagymáslápos, Sárosmagyarberkesz, Szászrégen		Dés, Gernyeszeg
Kestner, Michael	Marosfelfalu		
Kis János		Kozárvár	
Klein, Martin		Mezőköbölkút	
Klink Sándor			Dés
Kolonics István	Hídalmás, Kide, Magyarlápos, Szásznyíres	Hagymáslápos, Szépkényerűszentmárton	Domokos, Sárosmagyarberkesz, Bálványosvárálja, Bethlen
Konnert József	Vajdakamarás	Désakna	
Konnert Márton	Kendilóna(?)		Désakna
Kósa Béla		Hagymáslápos	
Kovács László		Hagymáslápos	
Kovács László Attila		Marosvécs	
Köpeczy József		Kisfülpös	
Magyari Árpád		Dés, Magyarlápos, Abafája, Erdőcsinád, Gernyeszeg, Magyarfülpös, Magyarrégen, Marosfelfalu, Marosjára, Pókakeresztúr, Radnótfája, Marossárpatak	Magyaró
Makai Mózes	Magyaró		
Mesnyi János		Bonchida, Szék, Marosfelfalu, Marosvécs, Sáromberke, Teke	Marosfelfalu
Mezei János		Csoma fája	
Mezei János	Mezőkeszű		
Molnár Ferenc		Magyarpéterlaka	
Molnár József	Bálványosvárálja	Koltó, Katalin	
Moritz Agoston Dupont			Ördögösfüzes
Nagy József	Válaszút, Bálványosvárálja, Feketelak	Magyarborzás, Magyardécse	Magyarlápos
Ország Antal	Nagysármás		

<i>Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében</i>			
Név	Építés	Javítás /átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Országh Sándor	Kolozsborsa, Marosfelfalu		Magyardécse, Marosfelfalu
Pál Ferenc		Ördöngősfüzes	
Pálfi Jenő		Magyaró	
Pap György		Magyardécse	
Pap János		Sárosmagyarberkesz	
Pap József		Bethlen	
Pozsár Róbert		Koltó, Katalin, Szentmáté, Nagysármás	
Rieger Ottó	Mezőméhes	Kékes	Magyardécse, Gernyeszeg, Magyaró
Riskó Alajos		Désakna, Sárosmagyarberkesz	
Ruzitska György			Désakna
Schneider, Carl	Sáromberke, Vajdaszentivány		
Sebastian, Rolf		Kisfülpös	
Simó Ritter Zsolt		Gernyeszeg	
Simon László	Baca	Bádok, Kendilóna, Kide, Kolozsborsa, Válaszút, Bálványosvárálja, Bonc- hida, Kékes, Mezőkeszű, Visa	Marossárpatak
Smith, John		Sáromberke	
Souhenik János			Dés
Szabó Gy. László			Feketelak
Szabó János	Abafája (?), Dedrászéplak, Disznajó, Magyar- fülpös, Magyarpé- terlaka, Radnótfája		
Szalay Gyula	Görgényszentimre		
Szeidl Ferenc		Dedrászéplak, Disznajó, Gernyeszeg, Alsóbölkény, Magyaró, Marosfelfalu, Teke	
Szente Lajos			Marosfelfalu
Szentgyörgyi Bálint	Domokos	Dés	
Szilágyi Károly		Domokos	

<i>Orgonaépítők és javítók a három egyházmegyében</i>			
Név	Építés	Javítás /átalakítás	Félbemaradt munkák, orgonatervek
Takácsy Ignác	Kékes, Szamosújvár, Beresztelke, Magyaró, Marosjára, Mezőköbölkút, Nagyölyves, Marossárpatak, Teke	Mezőkeszű, Szék, Gernyeszeg, Magyarrégen, Tancs	Nagyölyves
Török Albert		Magyaró	
Ugrai Márton		Marosvécs	
Vass István	Holtmaros, Póka-keresztúr, Toldalag		
Vitai András			Nagyölyves
Wegenstein L. és fia	Koltó, Katalin, Magyardécse, Árpástó, Szászlúdvég	Dés, Magyardécse, Szentmáté (?)	Ördögösfüzes

Az itt dolgozó hivatásos orgonaépítőmesterek nagy része helyi mester volt, csupán a görgényi egyházmegyében dolgozott több székelyföldi mester, akik viszont a görgényi egyházmegyét tekintve akár helyi mestereknek is tekinthetők. Dél-Erdélyből jött mesterek is inkább a görgényi egyházmegyében dolgoztak, magas arányuk annak köszönhető, hogy ez az egyházmegye földrajzilag közel volt a dél-erdélyi szász orgonaépítő központokhoz, valamint a szomszédos szász gyülekezetek orgonaépítési szokása is hatással volt az ottani református egyházközségekre. A dési és széki egyházmegyékben a helyi mesterek a felülreprezentáltak, ugyancsak a földrajzi távolság járult hozzá ahhoz, hogy a dél-erdélyi szász mesterek foglalkoztatottsága igen alacsony volt azon a vidéken. Mindkét egyházmegyében a helyi mestereket részesítették előnyben, csak néhány kivételes hely van, ahova dél-erdélyi szász orgonaépítő mester munkája került (például Désakna és Noszoly).

Igen termékeny helyi mesternek bizonyult a széki és dési egyházmegyében a szászfűfalusi Johann Graef, aki öt orgonát épített a széki és dési egyházmegyében. Szabó János a maga 6 épített orgonájával megelőzi Johann Graef építőt, de munkái e három egyházmegye közül csak a görgényi egyházmegyében találhatóak, és marosvásárhelyi műhelyével inkább székelyföldinek tekinthető, semmint helyinek. Életművét tekintve pedig munkái nagyobb területet fednek le, mint Johann Graef hangszerei. Szabó János, ha nem is a legtermékenyebb, de érdekes személyisége a 19. századi erdélyi orgonaépítészetnek. Saját magát *naturálista művésznek* nevezte, azaz autodidakta módon sajátította el az orgonaépítés mesterségét. Munkái 4-8 regiszteres pozitív orgonák, amelyek mind a hasonló méretű, 18. századi barokk orgonák hangképét viszik tovább – mindezt a

19. század derekán. A bögözi orgona játszóasztalán a névtáblájára saját képét is megfestette.

A Kolonics-tanítvány Takácsy Ignác a legaktívabb székelyföldi orgonaépítő, a három egyházmegyében kilenc orgonát tudhat magáénak, ezenkívül öt helyen végzett javításokat és átalakításokat. Stílusban és szerkezetben (jó tanítványként) a Kolonics-hagyományt viszi tovább, minden orgonája mechanikus traktúrájú csúszkaládás szelládával, diszpozícióiban viszont már megjelennek a romantikus regiszterek is (pl. Salicional). Gyakori építési módszere a karzatba süllyesztett orgona, amelynek szeleprekesze és szelládája az orgona alján található, a billentyűzet pedig gyakorlatilag az orgona tetején, így nemcsak hátuljátshósnak, hanem „felüljátshósnak” is lehet ezeket a munkákat jellemezni. A tekei, nagyölyvesi, beresztelki hangszerek ebben a stílusban épültek, viszont ezek Takácsy korai munkái. A későbbi opuszoknál már nem ebben a stílusban épített. Javításainál a kor szokásához híven előszeretettel épített hátuljátshós orgonáknak előljátshós, különálló játszóasztalt (pl. Tancs, Magyarrégen), amelyeket a jelenlegi restaurálási elvek szerint visszaépítettek az eredeti állapotba (pl. Tancson).

Kolonics István székelyföldi mesternek számít, de csupán négy orgonát épített a vizsgált területen, a befejezetlen munkákat nézve viszont övé az elsőség. Valószínűleg a dési és széki egyházmegyében későn jelentkező orgonaépítési és újjáépítési kedv az oka, hogy az innen érkező megbízások Kolonics élete utolsó két-három évében érkeztek, így már nem volt lehetősége ezeket a hangszereket megépíteni.

A Takácsy-tanítvány Vass István első két munkája a görgényi egyházmegyében található, a pókakeresztúri és toldalagi hangszerek az 1-es és a 2-es opuszszámot viselik. Előszeretettel épített változó méretű ikerszekrényes, klasszicista késő barokkos elemekkel díszített orgonákat.

A 20. század az orgonaépítési piac nagyobb megnyílását hozta el, a magyarországi orgonaépítők munkái is megjelennek az erdélyi templomokban. A debreceni Kerékgyártó István volt a legkeresettebb orgonaépítő ezen a vidéken, öt új orgonát épített, valamint Désen és Gernyeszegen is benyújtotta orgonajavítási/átépítési tervét. A ceglédi Bakos Károly csak két orgonát épített a széki egyházmegyében, Magyardécsén pedig sikertelenül próbálkozott. A kisebb magyarországi orgonaépítő műhelyek között megjelentek az országos hírű cégek is: Angster József Désen és Pusztakamaráson, Országgh Sándor Kolozsborsán és Marosfelfaluban, Rieger Ottó Mezőméhesen, Országgh Antal Nagysármáson épített orgonát. Angster József valószínűleg túl nagy cég volt ahhoz, hogy kisebb orgonák javítását elvállalta volna, viszont Országgh Sándor, Rieger Ottó vállalt (volna) javításokat és újabb orgonaépítéseket, de azok nagy része az első világháború miatt elmaradt.

A 20. század elején kezdte pályafutását a kolozsvári Csintalan Gyula és Simon László, de kettőjük közül Csintalan volt a három egyházmegyében az orgonaépítésben tevékenyebb: míg ő négy új orgonát épített, Simon László csak

egyed, azt is az első világháború után. A javításokat tekintve viszont Simon László volt az aktívabb: a síprekvirálások és egyéb háború okozta károk helyrehozását ezen a vidéken tíz helyen ő végezte el, míg Csintalan csak három helyen javított. A századforduló után a temesvári Wegenstein cég „tör be” a három egyházmegyébe öt új orgona építésével és valószínűleg három javításával.

Az első világháború utáni időszak egyértelműen a helyi mesterek és az orgonajavítások ideje: Simon László és Csintalan Gyula Kolozsvár környékén, Szeidl Ferenc a Maros mentén dolgozott. Sok javítás a második világháború utánra maradt, ekkor a régi mesterek mellett (Szeidl Ferenc) újak is megjelentek: Mesnyi János Szeidl Ferencnél tanult (6 orgonát javított), az ismeretlenségből tűnt fel a görgényi vidéken orgonákat javító Magyar Árpád és Bartha György. Magyar Árpád 12 orgonát hozott működőképes állapotba változó minőségű javítással, jellemző a munkájára, hogy a hiányzó homlokzati sípokat jellegzetes kék színre festett horgansípokkal pótolta. A szilágyballai Domokos Cs. Domokos az 1960-as években tevékenykedett, öt orgonát javított a három egyházmegyében.

<i>Utolsó javítás/ beavatkozás</i>								
	Összesen		Dés		Szék		Görgény	
<10 éve	18	23,38%	5	27,78%	6	20%	7	24,14%
10–25 éve	6	7,79%			3	10%	3	10,34%
>25 éve	53	68,83%	13	72,22%	21	70%	19	65,52%

Az 1990-es évek sem hozták el a várt fordulatot az erdélyi orgonaépítészeten, az utóbbi 25 évben csupán egy új orgona épült a három egyházmegyében. A javítások is viszonylag későn kezdődtek el, az orgonajavítási kedv a 2000-es évek elején kezdődött el. Ennek az időszaknak a legkeresettebb szakembere a kolozsvári Albert József, aki 11 orgonán dolgozott e vidéken. A másik kolozsvári orgonaépítő Pozsár Róbert pedig négy hangszer teljes körű javítását végezte el.

E javításokon kívül a három egyházmegye orgonáinak állapota siralmas képet mutat. A ma meglévő hangszer többségén (szinte 70%) az utóbbi 25 évben semmilyen beavatkozás nem történt. Legtöbbjük a második vagy éppen első világháborús állapotokat tükrözi, homlokzati sípok nélkül, szétborogatott, hiányos belső sípokkal, szinte a teljes megsemmisülés határán. Jelentős eredmény mindemellett, hogy az utóbbi tíz évben a vizsgált hangszeres több mint 23%-án végeztek javítási munkálatokat, a három egyházmegyében arányaiban a dési (27,78%), számszerűen a görgényi (7 orgona) viszi a primet. Összességében elmondható, hogy a három egyházmegye közül a görgényi az, ahol van remény még az orgonák felújítására, a széki és dési egyházmegyékben az erős egyházi létszámbeli fogyatkozás miatt nemigen várható az, hogy a közeljövőben orgonafelújításba, javításba kezd az egyházközség.

Kérdések, feladatok, további célok

Az első kérdés, amely felmerül, hogy mi a haszna jelen dolgozatnak? Nyilván a konkrét hangszermentésben nem segít, viszont a hangszeresek levéltárakban található adatainak összegyűjtésével sikerült a legtöbb orgona történetét tisztázni. Így elmondható, hogy bár a hangszeresek megmentésében e dolgozattal nem történik előrelépés, dokumentációjuk viszonylag teljes lett. Ez pedig a későbbi restaurálásokban segítségére lehet az orgonaeépítőknak.

A kutatás során felmerült az a kérdés is, hogy mi lesz a sorsuk a vizsgált hangszereseknek? Láttuk, hogy ezek nagy többsége olyan templomokban található, ahol a gyülekezet kiöregedett, létszámában megapadt, és emberi számítás szerint valymi kevés az esély arra, hogy restaurálásukra sor kerüljön. Némelyik hangszer műemléki értéke nem olyan jelentős, hogy érdemes lenne nagy összegeket restaurálásukra költeni, viszont állagmegőrzésük fontos lenne, hiszen ilyen állapotban is jelentős emlékei az erdélyi orgonaeépítészetnek. Gyakorlati megfontolások is azt mutatják, hogy ha meg is lehetne javítani néhány orgonát, az újra működőképes hangszert már nem lenne, aki megszólaltassa. Így sok orgona esetében az állagmegőrzés az elsődleges feladat.

Értékesebb és kevésbé megrongálódott orgonák esetében járható út a hangszer elköltöztetése népesebb gyülekezetbe. Erre már történt pozitív példa (a páncélcsehi orgona Szentmátéba költöztetése), illetve a majdnem teljesen megsemmisült magyarborzási Johann Graef-orgona restaurálása. Új helyre és restaurálásra vár a noszolyi barokk orgona is, amelyet egyelőre a lebontással lehetett megmenteni az igen nedves és romladozó templomból. Az igen rossz orgonák nagy mennyisége és a gyülekezetek szegénysége viszont akadálya e folyamatnak, nem látni egyelőre az alsótői, csomafáji, bádoki, kolozsborsai orgonák jövőjét. Erre viszont az orgonaeépítőknak és a gyülekezeteknek kell megadniuk a választ, esetleg a megmentendő orgonák között fontossági sorrendet felállítaniuk.

Kutatásunk aspektusából a levéltári források feltárása volt a cél, e dolgozat viszont csak egy kis lépés volt a teljes erdélyi orgonatáj kutatása szempontjából. A történelmi református egyházak között négy készült el (küküllői, dési, széki és a görgényi), további feladat a többi 12 traktus feltárása. Ennek végzetével viszonylag teljes képet kapunk az erdélyi református orgonaeépítészetről, amelynek során több orgona eddig ismeretlen építőjéről, származási helyéről is információkat nyerhetünk.

Mivel a reformátusok elsősorban a szász gyülekezetektől vásároltak orgonákat, hasznos lenne ilyen kutatást végezni a szász evangélikus egyházban is. Hasonlóképpen a római katolikus és unitárius orgonák történetének levéltári forrásokra alapozott feltárása is üdvös volna, ezekből is értékes adatok kerülhetnének elő. (Úgy tudjuk az unitárius orgonafelmérés már folyamatban van.) Ezen kutatások során a már nem létező orgonákról is össze kellene gyűjteni az adatokat. Az egyházak egymás közötti kapcsolatának a 18–19. században lényeges, sok esetben egyetlen tárgya volt az orgonák adásvétele, ezért kijelenthetjük, hogy teljes képet csak akkor kapunk az erdélyi orgonaeépítészetről,

ha mindegyik erdélyi történelmi egyházban végbemegy az orgonák hasonló kutatása. Így nemcsak az itt épített orgonákról és orgonaépítőmesterekről kapnánk több információt, hanem kiteljesedne az erdélyi református orgonatorténét is az ide került hangszerek „előtörténetének” ismeretével.

Legyen e munka előrelépés e feladatban.

Sipos Dávid

